

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 168 – 174

TOPOONYMS OF KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA IN «JAMI AT-TAWARIKH»

A. E. Khakim

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: khakimaigerim@mail.ru

Key words: Toponyms, Kazakhstan, Central Asia, Persian sources, geography, analyze.

Abstract. This work is devoted to the toponyms of Kazakhstan and Central Asia in "Jami ut-Tawarikh". "Jami ut-Tawarikh" was written in the XIII century by Persian author Rashid ad-Din. Historian describes the conquest of Genghis Khan and his sons to the territory of Kazakhstan and Central Asia. Rashid ad-Din wrote in "Jami ut-tawarikh" besides of wars and attacks describes the most popular cities, rivers, and the mountains of Central Asia and Kazakhstan. For example, we can find much important information about width of the Altai Mountains, the length of the river Irtysh, extensive of Zhetsyu, cities and fortresses of trade, culture, science as Otrar, Zhent, Barhalykent, Khujand, Benakent, Sygnak, Uzgend, Zernuk on the banks of the Syrdarya river.

«ЖАМИ АТ-ТАУАРИХ» ШЫГАРМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА ҚАТЫСТЫ ЖЕР-СУ АТТАРЫ

А. Е. Хакім

ҚР БФМ FK Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: жер-су аттары, Қазақстан, Орталық Азия, парсы дереккөздері, география, анализ.

Аннотация. XIII ғасырда Қазақстан мен Орталық Азия аумағына Шыңғыс хан мен оның ұрпактары бастаған ескер кіріп, сол халықтарды шауып, елін жаулап алғаны туралы тарихтан белгілі. Осындай оқиғаны тарихшы Рашид ад-Дин «Жами ат-тауарих» шығармасында жазады. Бұл еңбекте Монғолдар жаулап алған қалалар, таулар мен өзендер айтылады.

«Жами ат-тауарих» шығармасында қазіргі Қазақстан аумағындағы Алтай тауының қеңдігі, Ертіс өзенінің ұзындығы, Жетісу жерінің байтақтығы, Сырдария өзені бойындағы шаруашылықтың барлық түрі мен сауда-саттықтың дамыған, ғылым-білім мен қала мәдениетінің көрگейген Отырар, Жент, Бархалыкент, Ходжент, Бенакент, Сығанак, Үзгенд, Зернук секілді қалалар мен бекіністері жіпке тізілген моншақтай сипатталады. Сонымен катар, Орталық Азиядағы Хорезм шах патшалығының орталықтары Бұхара, Самарқанд, Хорезм елдері мен оның әлеуметтік-саяси жағдайы жазылады. Мақалада «Жами ат-тауарих» шығармасында кездесетін Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су аттарының ортағасырдағы сипаты баяндалады.

Кіріспе. Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су аттары туралы жазылған еңбектер көп. Мұндай еңбектердің негізгі бөлігі ортағасырларда жазылған. Гильом Рубрук, Плано Карпини, Марко Поло секілді батыс және ибн Хаукалъ, әл-Истаҳри, ибн Баттута, ибн Хордадхех, әл-Идриси, Кудама ибн Жафар, Тамим Баҳр секілді араб саяхатшылары ортағасырларда миссионерлік немесе ел арашында батыстан шығыска саяхаттап, көргендерін кітап ретінде жазып қалдырыған. Бұл саяхатшылар шығыска баар жолда Қазақстан мен Орталық Азия елдерін кесіп өтіп, сол кездегі елдер мен қалаларды көздерімен көріп, нақты сипаттап жазған. Ортағасырларда парсы тілінде көптеген тарихи-географиялық шығармалар болып келеді. Осындай шығармаларда Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су атаулары көптеп кездеседі.

Парсы тілінде жазылған дереккөздердің ен ауқымдылары XIII-XIV ғасырларға тиесілі. Әрине, бұл ғасырларға дейін де парсы тілінде көптеген тарихи шығармалар жазылған. Бірақ Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің географиялық орналасуы мен жер-су атауларына қатысты дереккөздер XIII ғасырдан бастап жазылған шығармаларда көптеп ұшырасады. Мұндай шығармалардың жазылуына себеп болған жайлардың бірі Шыңғыс ханның жорығына қатысты екендігін атап көрсету қажет. XIII ғасырдың ортасында Амур мен Сары тенізден бастап батысынан Дунай мен Евфратқа дейін созылып жатқан жерде Шыңғыс хан бастаған құдіретті Монғол империясы құрылды [1, 19.]. Шыңғыс хан бастаған қол қазіргі Монғолия жерінен бастап, қазақ жерімен қоса Орталық Азия жерлерін жаулап, Үндістан мен Европа жерлерінде дейінгі елдерді өздеріне бағындырып билік еткен. Осындай деректерді мұра етіп қалдырыған авторлардың бірі Хулагу ұрпактарының қызметінде болған Рашид ад-Дин. Рашид ад-дин басқарған бір топ ғалымдар бірнеше тілде (араб, парсы, түрік, қытай, монғол, иврит, латын және т.б.) жазылған дереккөздерді жинап «Жами ат-тауарих» атты үлкен шығарманы жазып шығады. Алғашқы екі тарауы мен бастан-аяқ редакциялаған Рашид ад-диннің өзі болғандықтан бұл тарихи шығарманың бірегей авторы Рашид ад-дин болып табылады.

«Жами ат-тауарих» немесе «Жылнамалар жинағы» - ортағасырлық шежірелер жинағы. Авторы Рашид ад-Дин Фазаллах ибн-и Абу-л-Хайр Али Хамадани (1247-1318) Хулагу ханның (1295-1304) тапсырысы бойынша 1304-1316 жылдар аралығында жазған [2, 18.]. Жинақ үш бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімінде түркі халықтарының пайда болуы, олардың тайпаларға бөлініп, қай жерлерде көшіп-конып, мекен еткендери, мәдениеті жайлы айта келіп, ұлы Монғол империясының ханы Шыңғыс ханның ата-бабалары мен ұрпактары жайлы айттылады. Екінші бөлімде барлық Пайғамбарлар, халифтар, басшылар туралы және Улжейіт ханның ерліктері, жаулап алған халық пен жерлерін айтады. Үшінші бөлім әлем елдерінің географиясына арналған. Бірақ үшінші томы әлі күнге дейін табылмаған [3].

«Жами ат-тауарих» шығармасын зерттеуге батыс ғалымдары бірінші болып қызығушылық танытқан. Француз ғалымы Картмер «Жами ат-тауарих» шығармасының Хулагу ханға қатысты бөлімінің парсы тіліндегі мәтінін, француз тіліндегі аудармасы мен түсінкітерімен бірге 1836-жылы жариялайды. Орыс ғалымы И.Березин «Монғол тарихы» мен «Шыңғыс хан тарихын» (1858-1888) орыс тіліне аударып, ғылыми түсінкітерімен бірге жариялаған. Э.Блоше 1911-жылы «Жами ат-тауарих» шығармасының Шыңғыс хан ұрпактарына қатысты бөлімін аударады [4]. Кеңес ғалымдары «Жами ат-тауарих» шығармасының толық аудармасын

жасауды қолға алды. Бірақ соғыс кедергі болып 1952-1960 жылдары Л. А. Хетагуров, О. И. Смирнов, Ю. П. Верховский, А. К. Арендс атты аудармашылар мен А. А. Семенов, И. П. Петрушевский, А. А. Ромасевич, Е. Э. Бертельс, А. Ю. Якубовский және Ә.Әлизаде секілді редакторлардың күш салуымен 3 томдық «Жами ат-тауарих» орыс тіліндегі басылып шықкан. [5]

«Жами ат-тауарих» шығармасы тарихи, этнографикалық, әдеби, лингвистикалық дереккөз ретінде жоғары бағаланып ішіндегі мәліметтері жан-жакты қарастырылған. Қоپтеген ғалымдар «Жами ат-тауарих» шығармасын зерттеген. Олардың ішінде, В.В.Бартольд, И.П. Петрушевский, А.З. Велиди. Ж.А. Бойле, Е. Копрулу, А.С. Ахинжанов, Б. Карими, В. Такстон, И. Ван және т.б. ғалымдар бар.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Рашид ад-Дин бұл шығарманы жазу үшін бірнеше тілдегі дереккөздердің жинаиды. Олардың ішінде еврейлердің Торасы, араб географтарының саяхатнамалары мен Ата Малик Джувайнидің «Тарих-е жахангушаш» енбегі және Махмуд Қашғаридың «Түрік сөздігі» де бар [5]. Бұл еңбектің ең басты ерекшелігі әлем елдері тарихымен бірге бірінші рет түрік-монгол тайпаларының енгізілуі болатын. Атап айтқанда түріктердің шығу тегі, Өфіз хан мен одан таратының ұрпактар алғаш рет Рашид ад-диннің атсалысымен хатталып, жазбаша дерек күйіндегі бүтінгі күнге жеткен. Соңдықтан түріктер мен монголдарға қатысты айтылған жерді олардың мекендеғен жерлері, қалалары, таулары мен өзендері туралы жазған тұстарының бөрі де Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің географиялық жер-су аттарын зерттеуде таптырмайтын дереккөз. Соның ішінде «Жами ат-тауарих» шығармасының үштен бір бөлігі Қазақстан мен Орталық Азияның жер-су аттары туралы мағлұмат береді. Бұл кітапта түрік тайпаларының, оның ішінде қазактар, монголдар, парсылар, қырғыздар, өзбектер, түрікмендер, тәжіктердің ата-бабаларының географиялық тарихы нақты сипатталған. Сонымен қатар, кітап Монгол империясына арналғандықтан, Шынғыс ханының жорықтары мен жаулаған елді-мекендері де сипатталады.

Зерттеу әдісі. Зерттеу жұмысты орындауда тікелей парсы тіліндегі дереккөздерге сүйеніп, оларды қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларымен, зерттеу жұмыстарымен салыстыра отырып қарастыру әдісі колданылды. Бұл макаланың негізгі мақсаты «Жами ат-тауарих» шығармасында кездесетін Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су атаптарын қарастыру. Біз осы шығармадағы жер-су аттарын түрік-монгол тайпаларының шығу тарихы мен Шынғыс ханының батысқа жорығы орын алған тарих бойынша қарастырғанды жөн санадық.

Зерттеу нағижендері. Шынғыс хан жорығын шығыстан батысқа қарай бағыттайты. Алдымен ол Қазақстан мен Орталық Азия елдерін жаулап алуды көздейді. Осындаған көң жерлерді алу үшін Шынғыс хан мен оның ұрпактары көп күш жұмсайды. Қаншама қала, бекіністер қиратылып, көп шығын болады. Басқа елдер өз еріктерімен беріліп аман қалып жатады. Сол себепті, кейбір елді-мекендер қазіргі күнде сакталса, кейбіреуі сол қирағаннан, қайта қалпына келмеген.

Шынғыс ханың алғашқы жорығы бүтінгі Қазақстан жерінің солтүстік-шығыс белгінен басталады. Алдымен ол наймандарды ығыстырып бүтінгі Қазақстанның орталық аймағына қашуға мәжбүр етеді. Ол туралы «Жами ат-тауарих» шығармасында Шынғыс наймандардың ханы Таян ханды жеңгенде ол үлкен той жасап, осы жеңісін атап өтеді. Шынғысқа тұра осы жерде «Шынғыс хан» деген атты береді. Күшлік және оның бауыры монголдардан қашып Ертіс өзенінің бойына жетеді. Соңдай-ақ 1218-жылы Шынғыс ханың Ертіс өзені бойына келгендегі жазылған [5, 12]. Ғалымдардың пікірінше Онон өзені жакта өмір сүрген найман тайпасы осылайша Ертіс өзенінің бойына келіп қоныстанған. Наймандардың монголдардан қашқан жері Шынғыс Қарқаралы таулы аймақтарын Найман-қашқан деп атап кеткен [6, 36]. Бұл күндері Шынғыстау тау сілемдерін Шынғыс ханың жорығына дейін Найман тағ (тау) деп атағандығын Әлкен Марғұлан атап көрсеткен. Ал, Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресінде» Найман құн деп жазылған [6]. Яғни, монгол шапқыншылығынан кейін біршама жер-су атаптарының өзгергендейтін және қоپтеген жер-су атаптарының Шынғыс ханың атымен байланыстырылғанына күә боламыз. Шынғыс хан мен оның ұлдары бастаған қол Ертіс өзені бойындағы жерлерді алып, Қазақстанның оңтүстік жағына жолға шығады.

Монгол әскерінің келесі келген өлкесі Жетісу аймағы болатын. Жетісу аймағындағы әсем, сауда мен шаруашылықтың дамыған қаласы Алмалық болатын. Ол кезде Жетісу жері қарақыттайлықтардың қолында еді. Бірақ монголдар үшін ол кедергі болмады, аз уақыттың ішінде Жетісу аймағын өздеріне қарраты.

Шынғыс ханың жоспары бойынша Хорезм қаласына бару үшін, жолда кездесетін Сейхун өзені бойындағы қалаларды тазарту керек еді. Сейхун өзенің қазіргі күнде Сырдария деп атайды. Сырдария өзені Қазақстан мен Орталық Азияның ірі өзендерінің бірі. Ежелгі грек жазбаларында Сырдарияның Яксарт десе, ортагасырылғық араб-парсы еңбектерінде Сейхун деп атайды [7, 557]. Сырдария деп бертін келе, халық азызындағыдай**: Сыр-құпия, дария-өзен деп атап кеткен деседі.

Сырдария өзені бойындағы халық колөнер, егін шаруашылығы, мал өсірумен қатар сауда-саттықпен, дипломатиялық байланыстармен де айналысқан. Сыр өзені бойында ортағасырда Шаш, Арсыбаникет, Отырар, Сүткент, Яссы, Сауран, Үзген, Созак, Сығанақ, Ашынас, Барышынлықент, Жұбара, Янгикент секілді мәдениеті, ғылым-білімі дамыған, сауда-саттығы көркейген, кала архитектурасы салынған әсем қалалар

болатын. Қазіргі күнде бұл қалалардың көбісі әртүрлі жорыктардың кесірінен киранды тәбе ретінде сакталып қалды.

Шынғыс хан Отырар қаласына жеткенде, қамалдың сыртына шатыр тігіп, әскерді ондық, жүздік деп түменге бөліп, әр ұлна тапсырма берген. Шағатай мен Үгедейге Отырар қаласын, Жошыға Жент пен Бархалыкентті (Баршынлыкентті), кейбір бектерді әскермен Хоженд пен Бенакентті жауап алуга бұйырып, өзі Төлемен Бұхараға жолға шығады.

Х ғасырда ислам дінінің Орталық Азияға таралу себебінен Отырар арабша Фараб қаласы деп аталған. Х ғасырда Фараб қаласынан қоғтаған ғалымдар шыққан. Фарабтың ғалымдардың ең атақтысы энциклопедист-ғалым Әбу наср эл-Фараби еді. Бұғынгі күнде дейін қазактың арабтанушы ғалымы Әбсаттар қажы Дербісіл Фараб қаласынан шыққан 30 шақты ғалымды тапты. Атақты ортағасырлық араб саяхатшысы Әл-Мақдиси Фараб қаласы туралы: «Ол - өте үлкен шаһар. Жетпіс мыңға жуық әскер жинай алады, шаһристанында күмбезді мешіт бар, базары қала іргесінде орналасқан» - деп жазған [8, 8]. Бұл дегеніміз, Фараб, яғни Отырар қаласы ортағасырлардағы шығындық, сауданың және мәдениеттің орталығы болғандығының белгісі.

1219 жылы Отырар қаласын алуга монғол әскерін бастап Шағатай мен Үгедей келеді. Ал қаланы қорғауға Қайыр-хан мен көмекке 10 000 атты әскерімен Қаражак-хан келеді. Қамалы берік бекіністі алу үшін монғолдарға бес ай кетеді. Ең соңында Отырар халқы қайғылы жағдайды басынан кешіреді. Монғолдармен Қайыр-хан 20 000 әскерімен қамалда тағы бір ай соғысып, женіліс тауып, кайтыс болады. Монғолдар қаланың барлық сәулетті қамалдары мен мешіт-мәдреселерін қиратып, өртеп, халықты тонап, қалғаның құлдыққа алып кетеді [9, 43].

Осындай соққыдан кейін Отырар қаласы біраз уақытқа бой көтере алмай қалады. Кейін бір ғасырдан соң, Отырар қайтадан соғысып, көркейе бастайды. Бірақ XIV-XV ғғ. Отырар қаласын Темір бастаған қол жойып кетеді.

Келесі жорық Жошы бастаған бірнеше түмен Жент пен Бархалыкентке бағытталды. Жент қаласы да Отырар қаласы секілді өнер, ғылым, сауда, мәдениеті қөркейген, ғүлденіп тұрған қала болатын. Жент қаласы Сырдария мен Амудария өзендері арасында орналасқан. Арап теңізі Жент қаласына жакын болғандықтан, кейбір деректерде, Арадды «Жент» теңізі деп жазған. XIII ғасырдың II жартысында қалаға атақты ғалым Жамал Қарши келген. Ол Монғол шапқыншылығынан кейін, бұрынғы ғүлденген құрылыш үйлері мен мешіттері көп үлкен қаланың орнынан шағын қыстакты қөргенін айтады [10].

Жошыға Жент қаласын алуга Чинтимур көмектеседі [9, 46]. Қала халқы үлкен әскерді қөріп қақпаны жапса да, монғол әскеріндегі қол қөрмеген Женттіктер тез беріледі. Жент қаласының тұрғындары өз еріктемін қақпаны ашпағандықтан, монғолдар қаланы өртеп, қиратып, тонап кетеді. Ал халықты құлдыққа жібереді.

Шынғыс ханның стратегиясы бойынша, алдымен келген қалаға елші жібереді, егер өз еріктемін қақпаны ашып берілмесе, онда халықты баласымен қоса өлтіріп, қаланы шауып, қиратып, тонап, өртейді. Ал керісінше қақпаны ашса, халық тек салық төлең қаланы аман сақтап қалады. Осындай жағдай барлық жауалған қаланың басынан өтеді. Сондай қалалардың бірі Сығанақ қаласы. Сығанақ қаласына жіберген елшіні қала халқы өлтіргендікten, Жошы қаланы жермен жексен етіп қиратып кетеді [9, 44.]. Сығанақ қаласы монғол жорығына дейін сауда орталықтарының бірі болған. Бұл қала Мұхаммед Хорезм шахтың жері болатын, бірақ Жошы бұл қаланы мықты әскермен өз иелігіне қосты.

Жошы жойқын құшпен жолда кезіккен Үзгенд және Бархалыкентті бағындырады. Үзгенд Жент қаласынан темен, Сырдария өзенінің төменгі ағысында болған қала. Үзгенд қаласы сол кираганнан жоғалып кетті [5, 170]. Үзгенд, Бархалыкенд қалалары ортағасырдағы Сырдария бойындағы мәдениеті дамыған қалалардың бірі болған. Қала тұрғындары етін шаруашылығы, мал шаруашылығымен айналысып күн көретін. Бірақ монғолдардың қаталдығынан бүкіл жиған-тергендерінен айырылады. Бұл жерлер де Хорезм шахтың ұлысындағы қалалар болатын.

Жошы Жент, Сығанақ қалалары үшін құресіп жатқанда, екінші жақтан, Бенакент қаласы үшін Алак-Нойон, Сукту және Тоғай бектер соғысады. Араб саяхатшысы Ибн Хордадбек: "Илак (Ангрен) өзені Бенакенттің тұсында Шашқа (Сырдарияға) барып құяды" деп жазып, Бенакент қаласының орнын көрсеткен [11]. Бенакент қаласының тұрғындары монғолдармен төрт күн құрессен. Ақыры қала халқы женіледі. Монғолдар Бенакентті бағындырып, ары қарай Сейхунның ортасында, өзен екі ағысқа бөлінетін жерде биік қамал салынған Хожент қаласына бет бұрады. Монғолдардың темір машиналарынан атылған оқтар мен тастар қамалға жетпейді. Сол себепті олар тасты үш фарсах*** жердегі таудан жаяу тасып, Сейхунға лактырады [9, 48]. Бұл дегеніміз Бенакент қаласының маңында тау жоқ екенін көрсетеді. Соған карағанда Бенакент қаласы Сырдария өзені бойындағы жазық, жасыл ағаштары жайқалған далада салынған болуы мүмкін. Негізінде Сыр өлкесінде тау кезікпейді.

Ортағасырда Орталық Азия жер-су атауларының кейбіреуі араб тілінде аталса, көбісі түрік тілінде аталған. Бірақ елді-мекендердің атын сол жерде мекендереген тайпа өз тілінде атаса, кейін жауап алған халық өздерінің тілінде басқаша атаған. Монғолдар жауап алған жер-сулардың атауларына аса ықпал етпесе де

бір-екі жердің атауларын өзгерткен. Мысалы: Құтлұқбалық бекінісі [9, 52]. Бұл бекіністің монғолдар келмей тұргандағы атауы Зернук болатын. Шыңғыс ханың бүйірығымен Төле Зернук қамалын тез арада басып алғып, халқын сыртқа қып, ерлерді ханың артынан әскерге Бұхараға жібереді. Төле Зернук бекінісін басып алған соң, оған Құтлышқалық дәп ат қояды.

Орталық Азия жерінде әсем қалалармен қатар, бекіністер, керуен сарайлар, пошта орталықтары, базарлар, мешіттер, медреселер жиі салынған еді. Алайда, бұл әсемдіктің шырқын бұзған монғол әскерлері екені тарихтан белгілі. Монғолдар қалаларды қиратып, өртеп, жермен жексен еткен. Ал бұл сол мекендердегі халықтың әлеуметтік жағдайына, шаруашылығына, мәдениетіне үлкен зардабын тигізді. Осындай соққыны көрген тағы бір үлкен қала Бұхара болатын.

Бұхара Орталық Азиядағы ежелгі және ортағасырлық үлкен қала. Бұл қалада он бір корғаныс қақпасы бар рабадтар, үлкен базар, мешіттер мен қамалдар болған. [12, 117] Бұхара қаласына баратын жолда Нұра (Нұр) қаласы болатын. Шыңғыс хан осы қаланы еш қаруызыз, салық төлөттіріп алады. Содан кейін Бұхараға келеді. «Монғолдар қалаға келгенде, қала әскерінің саны 20, 000 болатын. Ал халық саны екі жүз сексен мың, екі жүзі бұхаралық болса, қалғаны сырттан келгендер еді», - дәп жазады Рашид ад-Дин. Бұхара қаласы қақпаны соғыс болдыртпай ашып береді. Қалаға кірген монғолдар, орталықта тұрган әдемі мешітке кіріп, оны ат қорага айналдырады [9, 54].

Қала халқы өз еркімен берілсе де Шыңғыс хан қаланы өртеп, торап, барлығын қиратады. Монғолдар Бұхараны қиратып, бұзып, өртегендегі кірпіштен жасалған жами мен бірнеше сарайлардан басқасы өртенніп кетеді [9, 55]. Бірақ бұл сарайларды да таспен атқылап өртеп кетеді. Бұхара қаласының ішінде бірнеше сарайдың, үлкен мешіттің, жамилердің болғаны қала аумағының көн болғандығын білдіреді. Монғолдар үшін Бұхара қаласын жоюға бірден-бір себеп, Самарқанд қаласын алуға оңай болу үшін еді. Себебі, Самарқанд Орталық Азияда сол замандағы бекінісі мықты, үлкен пілдер мен мықты әскермен қорғалған қала болатын.

VII ғасырда соғыды астанасы болған Самарқанд қаласы ортағасырда гүлденген елдің бірі болды [12, 112]. Қараханидтер заманында қаланың орталығында мешіт салынып, әртүрлі өнеркөзметтер салынған сарайлар тұрғызылған болатын. Бірақ 1220 жылы Самарқанд қаласын Шыңғыс хан бастаған үлкен қол талқандап кетті. Жүз он мың адам, оның алпыс мыны түркімендер және елу мың тәжіктер, жиырма құбылыхық пілдер корғап тұрган бекіністі және оны алуға бір жыл кетенін естісе де, Шыңғыс ханға қала имамдарының қомектесуімен бірнеше құннің ішінде қаланы өзіне қаратты. [9, 56-57].

«Жами ат-тауарих» шығармасында соғыстан кейінгі қаланы былай сипаттайды: «қала мен қамал қирап, көптеген бектер мен әскерлер өледі. Олардан отыз мың шеберлери, ұлдары, әйелдері мен бектері тірі қалады. Қалғандары өз әмірлерін 200,000 динар беріп сақтайды. Кейіреуін ол өзімен Хорезмге алғып кетеді. Содан кейін ол ел қайта қалпына келмеді. Сол жаз бен күзді Шыңғыс хан Самарқанд маңайында өткізді» - дәп айттылады [9, 59].

Самарқанд қаласының табиғаты тамаша қала. Бұл жерде әр түрлі дәмді өсімдік, жеміс-жидектер өседі. Бұл қаланың жазы мен күзінің ауа-райы керемет. Сол себепті, Шыңғыс хан осы қала маңайында демалған болуы мүмкін. Хан демалып жатқан кезінде Жошы, Шағатай және Үгедейді Хорезмге жібереді. Хорезм Мұхаммед Хорезм шахтың ең маңызды қалаларының бірі болатын. Бұл қалада Хорезм шах билеушілері билік еткен.

Хорезм еліне Шыңғыс хан ұрпақтары келгенде, Сұлтанның әкесі қайтыс болып, ол Хорасанға кеткен болатын. Ал қалған әмірлер де оның артынан кетеді. Басшысы жоқ Хорезмді алу оңай болса да, Жошы мен Шағатай арасындағы келіспеушіліктер, біраз қындықтар әкеледі. Сол себепті Хорезмдіктер монғолдың көп әскерлерін өлтіріп, олардың сүйегінен төбелер жасаған. Қазіргі күнде ескі Хорезм қаласының айналасында ол төбелер әлі бар екен [9, 71].

Монғолдар қаланы жеті ай жеті күн дегендे алады. Қаланы басып алған соң, монғолдар өз әдептеріне басып, қаланы торап, қиратып, өртеп, халқын құлдыққа алғып Шығыска жібереді. Хорезм ортағасырда Үргенч деген астанасы бар үлкен ел болатын. Монғолдар Хорезммен қоса, оның айналасындағы қалаларды жауап, өз иеліктеріне қосқан.

XIII ғасырда білім беретін ен үлкен орталық Бағдад қаласы болатын. Қазақ жерінен шықкан Фарабилер, Жендилиер, Түркістанилер секілді ғалымдар алғашқы білімін өз қаласында алса да, негізгі білімді Бағдад қаласынан алған еді. Бағдад қаласы Хорезм мен Самарқандтан қашық емес, сондықтан да монғолдар Бағдад қаласы туралы естіген еді.

Қорытынды. «Жами ат-тауарих» еңбегінде жазылған түріктер мен монғол тайпаларының мекендереген жерлері, қалалары, таулагы мен өзендері туралы жазған тұстарының бәрі де Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің географиялық жер-су аттарын зерттеуде маңызды дереккөз екендігіне көз жеткіздік. «Жами ат-тауарих» шығармасында Қазақстанға қатысты Алтай тауы, Ертіс өзені, Сырдария өзені жағасындағы Отырар, Сығанак, Жент, Узген, Бархалықент, қалалары мен Орталық Азия аумағындағы Хорезм елі мен астанасы Үргенч, Ходжент, Бенакент, Бұхара, Самарқанд қалалары туралы мәліметтер кездесетініне көз жеткіздік. Шығармада Отырар өлкесінде биік сарайлар, мешіттер, білім орталары медреселер мен кітап-

ханалардың болғандығы баяндалса, монғол шапқыншылығынан кейін Отырар қаласы қирап, жермен жексен болады. Алайда бір ғасырдан кейін Әмір Темірдің бүйрығымен есем қалалардың бірі болып қайта қалпына келтіріледі. Отырар өлкесі одан кейінде бірнеше апatty бастаң кешіп, қазіргі күнде бес қабырғалы төбе болып, орны қалған. Отырар қаласы тек ортағасырлық сауда, білім, мәдениет орталығы ретінде тарихта сакталып қалды. Отырар өлкесі секілді шығармада Жент қаласының аты аталады. Жент қаласы туралы тек кейбір парсы дереккөздеріндегі ғана кездеседі. Ал, «Жами ат-тауарих» еңбегі Жент қаласы жайлы қызықты мәліметтерді қамтыған құнды шығармада. Бұл еңбекте Жент қаласында мешіттер, сарайлар мен қатар базарлардың, яғни сауда орталықтарының болғандығын көрсетеді. Бұл қала да монғолдардан кейін қирап, өртөнген қабырғалары қалып, қазіргі күнде төбе болып тұр. Сырдария бойындағы тағы сауда орталықтың бірі Сығанақ қаласы. Сығанақ қаласы да монғол шапқыншылығынан кейін қирап, кейін қайта құрылып, жонғарлардың күшімен жойылып, тек кираган орны қалды. Бірақ Орталық Азия аумағындағы ортағасырда монғолдардан жорығында қираган Бұхара мен Самарқанд қалалары қазіргі күнде де гүлденген қалалар қатарына жатады. Қорыта келе айтартымыз, «Жами ат-тауарих» шығармасында кездесетін Қазақстан жерінде орналасқан Отырар, Жент, Сығанақ, Үзгенд, Бархалықент қалалары шығарма жазылған кездегі есемдігі мен қала ретінде салтанатын сактамаған. Бірақ, түгелімен жойылып та кетпеген. Яғни, бұл күндері кирандылары сакталған, шағын ауылдар мен елді-мекендерге айналған. Ал, шығармада бірнеше жерде аты аталатын Самарқанд, Бұхара, Үргеніш, Ходжент қалалары болса, әлі күнге дейін кала ретінде келбетін жоймағандығын байқаймыз. Жалғыз ғана Орталық Азия жерінде орналасқан Бенакент қаласы (шамамен Ташкент пен Ходжент қалаларының ортасында орналасқан) бұл күнде өзінің үлкен шахар ретінде келбетін жойған. Соңықтан «Жами ат-тауарих» шығармасында Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты жер-су атауларын зерттей отырып, сол кездегі қалалар мен бүтінгі ахуалын саралауға мүмкіндік таптық. Сонымен қатар, үлкен жорықтар мен тарихи оқиғалардың жер-су атауларына үлкен есерін тигізетініне көз жеткіздік.

*Топонимика («орын» және «аты») географиялық атауларды (топонимдер), оның пайда болу зандағылығы, дамуы мен қызыметтің зерттейтін ономастиканың бөлігі.

**Бір өзен жағасында патшайым өз сирын тұтқындарға айтып қойып, артында бұл сыр болып қалсын депті. Сол себепті өзен Сырдария деп аталған.

***3 фарсах -18 км.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XIII–XIX вв. – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2006. – 19 б.
- [2] Қамбарбекова Ф.Ә. Парсы тіліндең кітаптардың каталогы. – Алматы: «ЖПС «Полиграфкомбинат»», 2011. – 18 б.
- [3] Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh: Compendium of chronicles. Part one. English Translation and Annotation by W.M. Thachston. – Harvard University, Department of Eastern Languages and Civilizations, 1998. – Р. x.
- [4] Egar Blochet. Djami el-Tévarikh /Histoire générale du monde: Tarikh-i moubarek-i ghazani/Histoire des Mongols. – Leiden: Brill, 1911.
- [5] Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I-III. – Москва-Ленинград: Издательства Академии Наук СССР, 1952; 1957; 1960.
- [6] Маргулан А. Х. Мир казаха. – Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд им. Академика Алькея Маргулана, 1997. – 36 б.
- [7] Жерінің аты-Елінің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖПС, 2006. – 557 б.
- [8] Дербисалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: Рауан, 1995. – 8 б.
- [9] Березин И.Н. История Монголов сочинения Рашид-Эддина. История Чингиз-Хана: от восшествия его на престол до кончины. – СПб.: «Типография Императорской Академии наук», 1888. – 43; 46 б.
- [10] <http://e-islam.kz/qazaqstandagy-islam/ishki-kategoriyalar/aza-standa-y-islam-tarikhy/item/323-eislam>
- [11] <http://kk.sciencegraph.net/wiki/%D0%91%D0%80%D5%D0%BD%D0%80%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D1%82>
- [12] Байпаков К. Древние города Казахстана. – Алматы: Аруна, 2006. – 117 б.

REFERENCES

- [1] Tulibaeva Zh.M. Persian sources on the history of the Kazakhs and Kazakhstan XIII–XIX centuries. Astana: ENU after L. N. Gumilev, 2006, 19 p (in Russ.).
- [2] Kambarbekova G.A. Catalogs of the Persian-language books. Almaty: Polygraphcombinat LLP., 2011, 18 p (in Kaz.).
- [3] Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh: Compendium of chronicles. Part one. English Translation and Annotation by W.M. Thachston. – Harvard University, Department of Eastern Languages and Civilizations, 1998, P. x. (in Eng.).
- [4] Egar Blochet. Djami el-Tévarikh. Histoire générale du monde: Tarikh-i moubarek-i ghazani. Histoire des Mongols. – Leiden: Brill, 1911. (in French).
- [5] Rashid ad-Din "Collection of annals". Part I-III. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1952; 1957; 1960. (in Russ.).

- [6] Margulan A.H. World of Kazakh. Almaty: Kazakhstan Development Institute, International Foundation after Academician Alkei Margulan, **1997**, 57 p (in Russ.).
- [7] People letter of the name of the land. Encyclopedic Reference. Almaty: Aruna Ltd. LLP., **2006, 808 p** (in Kaz.).
- [8] Derbisaliev A. Stars of the Kazakh steppe. Almaty: Rauan, **1995, 239 p** (in Kaz.).
- [9] Berezin I.N. History of the Mongols, Rashid-Eddin works. History of Genghis Khan from his accession to the throne before his death. St. Petersburg: Printing of the Imperial Academy of Sciences, **1888, 263 p** (in Russ.).
- [10] <http://e-islam.kz/qazaqstandagy-islam/ishki-kategoriyalar/aza-standa-y-islam-tarikhy/item/323-eislam>
- [11] <http://kk.sciencegraph.net/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D1%82>
- [12] Baipakov K. Ancient city of Kazakhstan. Almaty: Aruna, **2006**, 316 p (in Russ.).

ТОПОНИМЫ КАЗАХСТАНА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В «ЖАМИ АТ-ТАУАРИХ»

А. Е. Хакім

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: топонимы, Казахстан, Центральная Азия, персидские источники, география, анализ.

Аннотация. В статье рассматриваются топонимы Казахстана и Центральной Азии в персидском источнике «Джами ат-тауарих». Источник написан в XIII веке. Автор статьи рассказывает о походе Чингисхана и походах его сыновей на территорию Казахстана и Центральной Азии. Рашид ад-дин в «Джами ат-Тауарих» описывает такие города, как Отрап, Жент, Бархалыкент, Ходжент, Бенакент, Сыгнак, Узгенд, крепость Зернук, Бухара, Самарканд и Хорезм. А также есть сведения о реке Иртиш и Сырдарье.

Поступила 17.03.2016 г.